

ARANY JÁNOS ÉLETÉNEK ÉS MŰVEINEK „ÁTHANGOLÁSA”
AZ 1950-ES ÉVEK NÉPMŰVELÉSÉBEN

1848 örökségének alakra igazítása

1948 a magyar történetírásba a „fordulat éveként” vonult be: júniusban a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülésével létrejött Magyar Dolgozók Pártja a hatalom kizárólagos birtokosává vált. A létrejövő egypárti kormányzásnak az irányítás tényleges megszerzése mellett azonban szüksége volt a rendszer legitimitációjának megteremtésére is. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc századik évfordulója erre megfelelő alkalmat szolgáltatott.¹ A centenáriumi évnek forгатókönyvét a párt saját céljai szerint igyekezett alakítani: az országszerte megrendezett ünnepek, rendszeresen sugározott rádióműsorok, a sajtóban megjelenő szövegek, az emlékez(t)és mellett erőteljes üzenetet fogalmaztak meg a nyilvánosság számára a születőben lévő szocializmus alapjának megerősítéséről.² Az évforduló kisajátítása – ahogyan Gerő András fogalmaz – a politikai reprezentáció lehetőségét biztosította az új hatalmi berendezkedés és képviselői számára (GERŐ szerk., 1998, 17.).³ Ahhoz, hogy 1848–1849 hivatkozási alapként tudjon szolgálni a kommunista hatalom számára, meg kellett határozni és kizárólagossá kellett tenni a forra-

¹ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Magyar Kommunista Párt hatalmának jogi legitimitása erősen kérdéses volt. Az 1947-es ún. kékcédulás választásokon a győzelmet a párt a választási törvény módosításával és tömeges választási csalásokkal érte el. Ez ugyanakkor nem jelentette az abszolút többség megszerzését: ez továbbra sem sikerült a pártnak. Ebben a helyzetben felértékelődött az ideológiai legitimitás megteremtésének lehetősége (GERŐ szerk., 1998, 14–15.).

² 1948 előtt a történelmi esemény értelmezésének jogáért folytatott küzdelemben az ún. koalíciós időszak politikai csatározásainak megfelelően több, egymással versengő narratíva is jelen volt. (GYARMATI, 1998, 95–98.)

³ A kommunista hatalomátvétel és az (erőszakos) forradalmiság összekapcsolásának alap gondolata Karl Marx és Friedrich Engels elképzeléseként *A kommunista párt kiáltványának* (1848) záró bekezdésében fogalmazódott meg, egyetlen lehetséges eszközként. „A kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat. Nyíltan kijelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésével érhetők el. Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól. A proletárok e forradalomban csak láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek” (MARX – ENGELS, 1983, 72.).

dalom és szabadságharc értelmezésének kereteit.⁴ A centenárium megünneplésének és a történelmi esemény megítélésének irányelveit Révai József,⁵ a *Szabad Nép* főszerkesztője dolgozta ki (GYARMATI, 1998, 100–102). A *Szabad Nép* 1948. március 14-ei vezércikkében így foglalta össze a történelmi események látásmódjának kulcsát: „A két főkérdés (!), amely körül a harc kitört és amelynek megoldására a nemzet legjobbjai tették fel életüket: a nemzeti függetlenség kivívása és az úrbériség megszüntetése volt.”⁶ A nemzeti függetlenség elérését és a jobbágyfelszabadítást könnyen meg lehetett tölteni ideologikus tartalommal: míg az előbbi a nyugati imperialista hatalmak elleni küzdelem előképévé vált, az utóbbi az osztályharcos paradigma iskolapéldájává lett.

Folytonosságot kimutatni, előképet teremteni: elsősorban ezt a célt szolgálta a történelmi esemény értelmezésének és emlékezetének kisajátítása. A rendszer a forradalom és szabadságharc törekvéseinek megvalósítójaként definiálódott, így legitimitásához nem férhetett kétség. Az évforduló így vált a múlt átértelmezésének eszközévé, miközben megalapozta 1848–1849 és a kommunista hatalomátvétel genetikus összetartozásának axiómáját.

„Az 1848-as szabadságforradalom és szabadságharc centenáriumának megünneplésével kettős célt kívánunk elérni. A demokráciában újjászületett magyar nép tudatában felidézzük a 100 év előtt lezajlott eseményeket, melyeknek meg nem hamisított lényegére és igaz képére mutatunk rá. Ugyanakkor rávilágítunk arra is, hogy a mai magyar demokrácia voltaképpen nem egyéb, mint betetőzése és kiteljesítése azoknak az eszméknek, amelyeket 1848 vetett fel, anélkül, hogy tökéletesen és véglegesen megvalósíthatott volna” (A CENTENÁRIUM, 1948, 8.).

⁴ A „koalíciós pártok” – a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt – 1948 tavaszán nagyrészt egységes pártnapi anyagot adtak közre a forradalom és szabadságharc ideológiai és történeti ismertetésének céljából (HUSZTI, 1948, 5–6.). Ezen időszakban a két munkáspárt, a KMP és az SZDP egyesülésének kérdésében már nyílt egyeztetés folyt, így a kiadott anyagok valójában a kommunista vonalat tükrözték vissza. 1848–1849 centenáriumát és a kommunista párt térnyerését maga Rákosi is együtt kívánta láttatni a nyilvánosság előtt: „Van valami jelképes abban – mondta Rákosi elvtárs, – hogy éppen 1848 márciusának századik évfordulóján történt a magyar demokrácia felmérhetetlen megerősödése, a döntő lépés a két munkáspárt egyesülésére.” A szorosabb magyar nemzeti egységről. *Szabad Nép*, 6, 63, 1948. március 18. 3.

⁵ Révai József (1898–1959): politikus, az MKP, majd az MDP ideológusa, meghatározó személyisége, a moszkovita kommunista politikusokból álló ún. négyes fogat tagja. 1945–1950 között a párt központi lapjának, a *Szabad Népn*ek a főszerkesztője. Népművelési miniszterként 1949–1953 között a kulturális élet irányítója (MARKÓ főszerk., 2004, V, 714–715.).

⁶ RÉVAI József: Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége. *Szabad Nép*, 6, 62, 1948. március 14. 1.

A forradalom és szabadságharc örököseinek körét a centenárium köré épített ideológia elsősorban a képviselni kívánt „dolgozó népre” és vezetőire terjesztette ki, míg abból az ellenségnek tekintett politikai és közéleti szereplőket, társadalmi csoportokat kizárta (vö. GYARMATI, 1998, 99–100.). A történelmi előképekhez kötés által megjelenített „Kollonich és Mindszenty útja” például a katolikus egyháznak a múltban és a jelenben is haladásellenesnek, „reakciós-nak” tartott tevékenységét volt hivatott szemléltetni, míg a „Kossuth és Rákosi útját” követőkre a forradalom és szabadságharc valódi örököseiként tekintettek.⁷ Az ideológia a történelmi személyek közül Kossuth Lajost, Petőfi Sándort és Táncsics Mihályt emelte példaképpé, és tette vizuálisan is 1848–1849 „arcaivá”. Kossuth Lajos a nemzeti függetlenség védelmének, míg Petőfi a zsarnokság elleni harcnak lett jelképe, Táncsics pedig a parasztság szószólójaként foglalta el a helyét a triumvirátusban.⁸ Hogy az MKP vezető politikusai magukra valóban mint „Kossuth, Petőfi, Táncsics örökségének” letéteményesére tekintettek, jól példázza az az eset, amikor a centenáriumi ünnepségek elmaradhatatlan és országszerte egységes díszleteként alkalmazott, rendszerint Kossuth, Petőfi és Táncsics arcásával felfüggesztett molinóra Táncsics Mihály portréja helyett Rákosi Mátyás arcképe került fel a párt soproni székházának homlokzatán (GERŐ szerk., 1998, 79.).

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hivatkozási alappá tételéhez nemcsak az adott történelmi események átértelmezésére, hanem az elmúlt száz év értékelésének újragondolására is szükség volt. Az 1848-tól 1948-ig tartó időszak politikusai, költői és írói, tudósai aszerint mérettettek meg, hogy az 1848-ban elindult, és az ideológia szerint 1948-ra beteljesült forradalmi esz-

⁷ Andics Erzsébet cikkéből a *Március Tizenötödike* című folyóiratban, 1948. október 15. (GERŐ szerk., 1998, 256–257.). Az 1848–1849-hoz való viszonyulás módjának meghatározásával egy időben folyt a múlt (különösen a Horthy-korszak) hibásnak tartott értelmezési hagyományainak és a jelenbéli párhuzamos értelmezéseknek a kizárása. A *Szabad Nép* hasábjain 1948 január–februárjában megjelenő cikksorozat kifejezetten egyházellenes érveléssel, a katolikus egyház álláspontjaként jelenítette meg a párt irányvonalával ellentétes értelmezést. „Révai József elvtárs a múlt hónap közepén a Zeneakadémián tartott előadásában már felhívta az ország figyelmét arra, hogy Mindszenty a Szent István-társulat ülésén elmondott előadásában hogyan idézte fel 1848 szellemét. Rámutatott arra, hogy »Mindszentyék 48 centenáriumának küszöbén nem a magyar szabadságharc hőseit, hanem a magyar szabadságharc belső ellenfeleit akarják ünnepelni.«” A klerikális reakció Kossuth és Petőfi ellen. *Szabad Nép*, 6, 4, 1948. január 6. 1. Lásd még: Mihályfi Ernő miniszter élesen visszautasította az *Új Ember Almanachjának* 48-at gyalázó történelemhamisítását. *Szabad Nép*, 6, 4, 1948. január 6. 3., Ünneplés – vagy ünneprontás? *Szabad Nép*, 6, 20, 1948. január 25. 3., Mihályfi miniszter az egyház új álláspontjáról a centenáriumi ünnepségekkel kapcsolatban. *Szabad Nép*, 6, 21, 1948. január 27. 2. Az Actio Catholica. *Szabad Nép*, 6, 21, 1948. január 27. 3.

⁸ RÉVAI József: Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége. *Szabad Nép*, 6, 62, 1948. március 14. 2.

mék megvalósulását hogyan segítették vagy akadályozták. A múlt 1848-hoz viszonyított átírása alapvetően új kánonok megalkotását jelentette. A „haladó hagyományok” összegyűjtése olyan antológiákat és esszégyűjteményeket eredményezett, mint az *1848–1948. Száz év a szabadságért* (SZENDRŐ szerk., 1948), vagy a *Negyvennyolctól negyvennyolcig. A magyar ifjúság könyve* (LUKÁCSI – PATAI – SZABÓ szerk., 1948).⁹

Kultúrforradalom és népművelés

A politikai és a gazdasági rendszer feletti rendelkezésen túl a hatalom a kulturális forradalom meghirdetésével a materialista világnézet elterjesztésére, a szocialista kultúra kialakítására és uralkodóvá tételére jelentette be igényét.¹⁰ A kultúrforradalom, mely a régi, „burzsoá” kultúra helyébe az új szocialista kultúrát kívánta léptetni, szovjet mintát követett, Magyarországon csakúgy, mint a többi szocialista államban (KIM, 1961, 738.). A kultúrforradalom jelentőségét Rákosi Mátyás azzal határozta meg, hogy kijelentette: a kultúra területén sokkal nagyobb „elmaradás” tapasztalható, mint a rendszer gazdasági és politikai működésében. Az általa felállított tétel szinte változtatás nélkül került bele a propaganda további szövegeibe, és vált a hatalom beavatkozásának megkérdőjelezhetetlen forrásává. A hiány azonban nem egyszerűen lemaradást jelentett: a kulturális elmaradottság mint a kapitalizmus öröksége jelent meg az érvrendszerben.¹¹ Révai József népművelési miniszterként a kultúra átformálását szükségszerűségként, a szovjet példa követését pedig magától értetődőként határozta meg: „[...] népi demokráciánk nagy gazdasági és politikai vívmányai, munkásosztályunk hatalomra jutása, Pártunk vezető szerepének megszilárdulása, a Szovjetunió szocialista kultúrájának példája nyomán nálunk is kialakulóban van. [...] Szocialista kultúránk építése terén éppen úgy, mint szocialista gazdaságunk, államunk társadalmunk építése terén példánk: a nagy Szovjetunió” (RÉVAI, 1950a, 2.).

⁹ A néprajztudomány berkein belül a centenáriumi alkalmából megindult az „1848-as néphagyományok” országos gyűjtése (LANDGRAF, 1998, 116–118.). Az 1848-as Néprajzi Bizottság munkájának eredményeképpen felhalmozott anyagból egy három kötetes, az összegyűjtött népköltési szövegeket elemző és feldolgozó kiadványt kívántak megjelentetni, ez azonban a tervezett formában nem készült el (TOMPOS, 2018). A gyűjtés anyagából önálló kötetként megjelent: DÉGH, 1952.

¹⁰ Czigány Lóránt megfogalmazása szerint: „A kulturális forradalom szervesen következik a társadalom átalakításának radikális lefolytatásából. A forradalom az alapot, tehát a termelési módot változtatja meg a termelőerők ellenőrzés alá helyezésével, a kulturális forradalom pedig a felépítményt, a tudatformákat helyezi ellenőrzés alá” (CZIGÁNY, 1990, 50.).

¹¹ Köszöntjük az olvasót. *Népművelési Híradó*, 1949, 1, 1.

A kultúrforradalomra mint ideológiai alapra épült fel a népművelés intézményrendszere.¹² Az iskolán kívüli oktatás és a művelődés területét magába foglaló népművelés az 1949. XV. törvénycikkkel indult útjára a szocialista Magyarországon, amely felállította a Népművelési Minisztériumot. Az 1950-es években a népművelés intézményrendszere magában foglalta a könyvtárak- és kultúrotthonok hálózatát, kiterjedt ismeretterjesztő tevékenységet irányított, jelentős szerepet vállalt a könyvkiadásban, valamint szakfolyóiratokat jelentetett meg.¹³ Az új, szocialista kultúra a néptől eredeztette magát, a néptől- és a népnek elvére épült. Révai Józsefet idézve: „A szocialista kultúra: népi kultúra, irodalomban, képzőművészetben, zenében egyaránt. A szocialista kultúra a népre orientálódik, a népnek teremt, a nép ízlését, nyelvét, napi életét és nagy történelmi céljait veszi mértékül tartalmában és formájában” (RÉVAI, 1950a, 1., vö. KIM, 1961, 739.). A városi és vidéki népművelési tevékenységet a Népművelési Minisztérium szakfolyóiratai: a *Népművelési Híradó* (1949–1953), a *Művelt Nép* (1950–1956)¹⁴ és a *Népművelés* (1954–1956) fogták össze a nyilvánosság előtt, és nyújtottak iránymutatást a népművelés szakembereinek. A *Népművelési Híradó* a következő felütéssel indult útnak 1949 novemberében: „A kultúra egyetlen területe sem lehet semleges, így az irodalom és a művészet sem. Harcosnak

¹² A szocialista népművelés intézményrendszerének jelentős előzményei voltak Magyarországon. A kultúra termékeinek széles néptömegekhez való eljuttatásának gondolata már a 19–20. század fordulóján életre hívta az Uránia tudományos ismeretterjesztő egyesületet, mely az oktatási rendszeren kívüli ismeretterjesztő tevékenységet, a felnőttnevelést szervezte a fővárosban és a vidéki városokban (1897). Az Uránia elsősorban diapozitív sorozatokat gyártott és bocsájtott kölcsönzésre. 1926-ban megindult a Falu Urániája társaság munkája, amelyet kifejezetten a falusi lakosság körében végzett ismeretterjesztésre hoztak létre. Az előadások a mezőgazdasági témákra, hazafias és valláserkölcsei nevelésre, valamint a magyar történelem eseményeinek tárgyalására, a történelmi személyek bemutatására koncentráltak. 1926–1928 között, a falusi ismeretterjesztés első két évében összesen 3668 falusi előadást tartottak. A két háború közti időszak felnőttnevelése sem volt mentes az ideológiai tartalmak közvetítésének törekvésétől. A Falu Urániája társaság előadásai között szerepelt például a *Magyar Golgota* című irredenta előadás, melyet több mint 1600 településen vetítettek le azzal a céllal, hogy a revízió politikájának támogatást szerezzenek. *Az Uránia*: <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?html=11>. (Utolsó letöltés: 2018. október 15.) A második világháború utáni évek rövid élettartamú, ám annál pezsgőbb légkört teremtő ún. szabadművelődéséről lásd: FÖLDIÁK összeáll., 1996, 2.

¹³ A népművelés intézményrendszere a kultúrotthonok, mozik és könyvtárak hálózatát fogta össze országos szinten. A fent említett helyszínek/intézmények köré sokoldalú tevékenységet csoportosítottak, pl. a kultúrotthonok ismeretterjesztő előadásoknak, szaköröknek biztosítottak helyet, de ünnepségek és kultúrversenyek helyszíneként is szolgáltak (HALÁSZ, 2013, 16., 29–30.).

¹⁴ A *Művelt Nép* folyóirat fennállásának hat évét ismerteti és jelentőségét bemutatja: VÁMOS, 2018.

kell lennie, pártosnak, támogatnia kell népünk harcát, nevelnie kell népünket odaadásra, munkára, harcra, új hazafiságra”.¹⁵

A haladó irodalmi hagyományok népszerűsítése: az irodalmi ismeretterjesztés

Dávidházi Péter a kulturális és politikai hatalomnak az irodalomtörténet utólagos befolyásolására tett kísérletét a „válogatva megerősített legitimáció” folyamatának tekinti. Az uralkodó hagyomány eszerint bizonyos szövegek kiválasztásával, és azok jelentéseinek meghatározásával, illetve más szövegek kizárása révén jön létre. A hatalom így végső soron a szerzők és szövegeik megerősítésével saját legitimitását ismerteti el (DÁVIDHÁZI, 1998, 13–24.). A marxista-leninista szellemenben összeállított irodalmi kánon legfőbb szervező elve a forradalmi hagyományok folytonosságának kimutatása volt irodalomtörténetünkben. A válogatás folyamatára döntő hatást a népművelési miniszter Révai József és a párt agitációs és propaganda-tevékenységéért felelős Horváth Márton¹⁶ gyakorolt. Irodalmi tanulmányaik gyűjteményét nagy sajtóvisszhang mellett az 1950-es könyvnapokra a Szikra Kiadó jelentette meg (RÉVAI, 1950b; HORVÁTH, 1950a). A szocializmus számára vállalható örökség fő vonalába azokat a szerzőket emelték be, akiket úgy ítélték meg, hogy „az új társadalom megteremtésére vonatkozó igények” kifejezői voltak, illetve az „ellenforradalmi elnyomás éles és következetes kritikáját” adták műveikkel (HORVÁTH, 1950a, 7.). A fősodor költői, a forradalmi hagyományok képviselői, Petőfi Sándor, Ady Endre és József Attila lettek a hivatalos irányvonal szerint, akiket melléksodorként Csokonai Vitéz Mihály, Vörösmarty Mihály és Arany János követett az új irodalmi kánonban (CZIGÁNY, 1990, 52–54.). Petőfi – mivel a forradalmi eszmeiséghez leginkább ő volt ténylegesen kapcsolható – valóságos ikonná, Horváth Márton szavaival élve „lobogóvá” vált.¹⁷ A mértékadó irodalmi szövegeket antológiában is kiadták, *Hét évszázad magyar versei* címmel (KLANICZAY et al. szerk.,

¹⁵ Köszöntjük az olvasót. *Népművelési Híradó*, 1949, 1, 1.

¹⁶ Horváth Márton (1906–1987): politikus és újságíró, az MKP, majd az MDP tagja. 1945–1950, valamint 1954–1956 között a *Szabad Nép* központi kommunista pártlap felelős szerkesztője, 1950–1954 között az MDP KV agitációs és propaganda-osztályának vezetője. A Rákosi-diktatúra kultúrpolitikájának egyik irányítója Révai József mellett (MARKÓ főszerk., 2002, III, 380.).

¹⁷ Horváth Márton Révai József közreműködésével a kultúrpolitikát elsősorban Petőfi örökségére építette. Horváth Petőfi halálának századik évfordulóján elmondott beszéde a *Lobogónk: Petőfi* címet viselte (HORVÁTH, 1950b, 185–208.). Révai József Petőfiről: RÉVAI, 1950c, 1950d, 1950e. A Petőfi-kultusz szocialista átalakításáról az 1950-es évek első felében lásd: MARGÓCSY, 2008, 77–178.

1951).¹⁸ Az egyházellenesség volt a szervező elve Pándi Pál 1952-ben megjelentetett monográfiájának („*Hazug álmok papjai szűnnek*” PÁNDI, 1952a) és szöveggyűjteményének (*Urak, papok dölyfét, im eleget túrtük...*” PÁNDI, 1952b), amelyek a „magyar irodalom antiklerikális hagyományait” igyekeztek kimutatni az irodalomtörténetben.¹⁹

A könyvet és az olvasást nemcsak a tanítás, a nevelés és a szórakoztatás, hanem az ideológiai harc eszközeként tartották számon a népművelés kellék-tárában, szovjet mintára (vö. ISPÁN, 2017, 328.). A könyvkiadás és a könyvek terjesztése az olvasás népszerűsítésének érdekében kulcsfontosságú kérdés volt. A megjelenő tartalom azonban sokat számított a hatalom számára, ezért 1948-ban sor került a kiadóvállalatok államosítására. A könyvek terjesztését elősegítő könyvnapokat, illetve könyvheteket már a két világháború között is megszervezték Magyarországon. Az 1949-es könyvnaptól kezdve az 1950-es években e rendezvény egyre inkább a párt propagandájának szolgálatában áll (HALÁSZ, 2013, 141–145.).

A pártos irodalomértelmezés terjesztésének további eszközei voltak a városokban és falvakban tartott irodalmi ismeretterjesztő előadások. Az ismeretterjesztő tevékenység szervezésére már rögtön a második világháború után sor került, ám kifejezetten politikai célokat az ismeretterjesztés ezen válfaja a kommunista befolyás növekedésével kezdett szolgálni. A falusi népművelés elsődleges terepe a Szabad Föld Téli Esték (továbbiakban: SzFTE) sorozat volt, melyet Rákosi Mátyás indított útjára 1946. december 14-i rádióbeszédével. Az SzFTE mozgalom keretei között a téli hónapokban szombatonként a falvakban ismeretterjesztő előadásokat tartottak aktuális politikai kérdésekről, különböző tudományterületek és művészeti ágak tárgyköréből.²⁰ Az ismeretterjesztő előadások kiegészülhettek rövid műsorokkal: kisebb jelenetekkel, versmondással, énekes- és táncos produkcióval.²¹ Halász Csilla felhívja rá a figyelmet, hogy

¹⁸ „Széles olvasóközönségünk, az egész dolgozó magyar nép számára kellett olyan olvasmányt adni, amely bemutatja irodalmunk élő, haladó hagyományait, és rajtuk keresztül azt, hogy a magyar irodalom mindig teljesítette feladatát” (KARDOS – SZAUDER, 1953, 229. vö. GELLÉRT, 1952). Egy-egy költőtől ugyanakkor az antológiába nem életművének egészét átfedő válogatás került be, a hangsúly azok felé a versek felé tolódt el, amelyekben a kívánt ideologikus tartalom bizonyítható volt.

¹⁹ A kötetek ismertetését lásd: ZOLNAY, 1952.

²⁰ 1947-től az MKP a Téli Esték mellé Szabad Föld Tavasz Vasárnapokat is szervezett. Ezek az alkalmak az ismeretterjesztés helyett a szórakoztatás került előtérbe kultúr-műsorok, sportesemények rendezése révén. A falusi népművelés ezen fajtája 1951-től a Szabad Föld Vasárnapok nevet viselte, és a tavaszi, illetve nyári időszakban vitt különböző ismeretterjesztő előadásokat – aktuális mezőgazdasági, egészségügyi és sport témákban –, valamint kultúr-műsorokat a kultúrotthonokba (HALÁSZ, 2013, 33–36.).

²¹ Rákosi Mátyás rádióelőadásával megnyílt a Szabad Föld *Téli esték* népművelési előadássorozata. *Szabad Nép*, 4, 285, 1946. december 15. 10. E. KOVÁCS Kálmán: Szabad

a falusi népművelési tevékenység különösen hangsúlyos volt a párt kulturális propagandájában, mely a vidéki társadalomról alapvető ideológiai „elmaradottságot” feltételezett, szemben a városi népességgel. Nem kis szerepet játszott ebben az, hogy a párt irányvonala szerint a falusi közösségek életében sokkal inkább érvényesült az egyház befolyása (HALÁSZ, 2013, 27.). A *Népművelési Híradó* legelső, induló számában a falusi népművelés sikereként felmutatott Kaposi Ferenc „parasztköltő” szavaival hitelesítette programját a vidéki társadalom világgépének, mentalitásának átforgatására törekvő kultúrpolitika: „[...] a paraszt olyan, mint a vadcsipkefa, nehezen enged magához nyúlni – de át lehet oltani a csipkefát és aztán nemes virágot terem” (KAPOSI, 1949).²² 1947-től a Szabad Föld sorozat kiadványaiként hetente jelentek meg az SzFTE Könyvek és Füzetek, melyek műsoranyagokat, illetve egy-egy politikai, társadalomtudományi, történelmi, irodalmi, mezőgazdasági téma rövid összefoglalását tartalmazták (ISPÁN, 2017, 330.). Kifejezetten az SzFTE előadónak szánták az egyes témákhoz kiadott vezérfonalakat, amelyek magukba foglalták az adott tárgykörrel közvetítendő ismereteket, további irodalmat ajánlottak tájékoztató céljából az előadóknak, valamint utasításokat adtak számukra mondandójuk hangsúlyaira és céljaira vonatkozóan. 1953-tól az ismeretterjesztő munka szakmaiságának biztosításáért a szintén szovjet mintára létrehozott Társadalmi és Természettudományos Ismeretterjesztő Társulat (a továbbiakban TTIT) felelt (HALÁSZ, 2013, 35., vö. STRAUB F., 1953; BALÁZS – VINCZE, 1956). A vidéki ismeretterjesztéshez gyakran használt szemléltető eszköz volt a diafilm. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, illetve a Népművelési Minisztérium kiadásában megjelenő *Beszélő képek* az 1950-es években először külön szöveggel, majd pedig 1953-tól a képet és szöveget egységben megjelenítő jellegzetes diafilm-sorozat volt (HALÁSZ, 2013, 36–38.).

A politikai ünnepek, évfordulók műsoraiban való szerepeltetéssel a szerzők és műveik helye megerősítést nyert a frissen létrehozott szocialista irodalmi kánonban. Ezen alkalmakra a különböző intézmények, társaságok (pl. Szakszervezetek Országos Tanácsa, Népművelési Minisztérium, Magyar–

Föld – Téli Esték. *Szabad Föld*, 2, 51, 1946. december 24. 18. Halász Csilla a Rákosi-diktatúra népműveléséről írott monográfiájában a következő ismeretterjesztő sorozatokat említi az SzFTE mellett: üzemi ismeretterjesztő előadások, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének előadásorozata: a *Dolgozó nő és háztartása*, az MNDSZ és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közös szervezésében a *Szülők Iskolája*, valamint a Magyar Szovjet Társaság által patronált *Ismerd meg a Szovjetuniót* (HALÁSZ, 2013, 22.).

²² Kaposi Ferenc ipolyvecsei gazda 1947-ben költeményeivel megnyerte a *Szabad Föld* folyóirat 1947-es téli „írásbeli pályázatát”. A versíró parasztgazda alakját a propaganda a „parasztok költőjévé” formálta, és tevékenységét mint a falusi népművelés eredményét mutatta be a sajtóban. U. E.: Áldja meg az Isten a Szabad Föld-et! *Szabad Föld*, 3, 16, 1947. április 20. 3. Verseskötetét 1948-ban jelentette meg a Szikra Könyvkiadó: KAPOSI, 1948.

Szovjet Társaság, Magyar Ifjúság Népi Szövetsége) műsorfüzeteket adtak ki. Az ünnepségek terveiben „szavalatként” rendre szerepeltek olyan versek szovjet, illetve magyar költőktől, melyekről a műsor összeállítói úgy ítélték, hogy erősítik a nyilvánosságnak átadni kívánt tartalmat. A kiemelt írók és költők életműve iránt fokozott érdeklődés mutatkozott az adott személy születésének, illetve halálának évfordulója alkalmából.

Arany János életműve mint haladó irodalmi hagyomány

A népművelés szövegei a hatalom iránymutatásának bizonyítására, egy központon meg határozott ideál mintájára keletkeztek, egyéni szakmai teljesítményként nem értékelhetők. Az „áthangolás” mechanizmusának vizsgálatához használt szövegekre olyan halmazként tekintek, melyek – Genette fogalmát segítségül hívva – egymás hypertextusaiként léteznek, tehát egy korábbi szövegből, illetve egymásból valamely művelet eredményeként jöttek létre (GENETTE, 1996, 86–90.). Ez az értelmezési elv segít, hogy kizárólag a politikai propaganda szöveges működésének folyamatára tudjak koncentrálni, és ne tévedjek a szerzői szerepvállalás kérdésének ingoványos talajára.

A „dolgozó nép” művelődését és politikai nevelését szolgáló kiadványok Arany János esetében is kijelölték a költőhöz való viszonyulás módját, a művek értelmezésének kereteit.²³ Az 1950. évi könyvnapra a költő verseiből kifejezetten népszerűsítő céllal készült válogatás jelent meg a Franklin Könyvkiadó gondozásában (ARANY, 1950).²⁴ A szerzőt nem jegyző *Előszó* egy új Arany-recepció fő vonalait rajzolta meg. A népművelés sajtótermékeiben, a *Népművelési Híradó*-ban, *Művelt Népb*en és a *Népművelés*ben a költővel kapcsolatban megjelent cikkek szintén forrásai a kutatásnak. Különösen az 1952-es évfolyam szövegei érdekesek számunkra, hiszen Arany János halálának 70. évfordulója alkalmából életműve fokozott figyelmet tudhatott magának. A népművelés célközönségé-

²³ Jelen tanulmányban nem célok a népművelés területén kívül eső, a hivatalos irodalmi értelmezés alaphangját megadó irodalomtörténeti, illetve politikusi megnyilvánulások elemzése, és a népművelés szövegeivel való következetes összevetése. Margócsy István részletekbe menően foglalkozik Révai József, Király István, Bóka László és Barta János meghatározó munkáival (MARGÓCSY, 2007, 153–154.). Barta János munkájára, ahol a tanulmány problémafelvetése indokolja, magam is hivatkozni fogok.

²⁴ További Arany-kiadások az 1950-es évek első felében: ARANY, 1952, 1953a, 1953b, 1953c, 1955a, 1955b, 1955c. Arany műveinek kritikai kiadása 1951-ben vette kezdetét Voinovich Géza irányítása alatt (BISZTRAY, 1959, 37–42.). Az 1950-es években napvilágot látott kötetek: AJÖM, I, 1951a; II, 1951b; III, 1952a; VI, 1952b; IV, 1953a; V, 1953b.

re közvetlen hatást gyakorló irodalmi ismeretterjesztő előadások vezérfonalai a szerzők életrajzának és műveinek értelmezését írták elő. Az Arany János pályáját bemutató előadáshoz két vezérfonal született, mind a kettő Horváth Károly szerzőségével.²⁵ A korábbi 1951-ben a Magyar Irodalomtörténeti Társulat adta ki a városi és az SzFTE előadói számára, míg a későbbi 1954-ben látott napvilágot a TTIT gondozásában. Elemzésemhez az ismeretterjesztő előadásokhoz szemléltetőeszközként használt diafilmek közül a *Beszélő képek* sorozat *Toldi* filmjének szövegkönyvét is segítségül hívtam (VIHAR, 1951).²⁶

Az 1950. évi könyvnapokra kiadott, *Arany János válogatott költeményei* című kötet előszava egy új Arany-kép kialakításának igényét jelentette be a két világháború közti időszak hibásnak tartott értelmezésére hivatkozva: „[...] a századeleji »nyugatos« irodalomszemlélet helytelen megvilágításba helyezte, a Horthy-rendszer irodalompolitikája pedig Arany János művének igazán haladó, egy-két ponton forradalmi részét a feledés homályába akarta süllyeszteni” ([SOMLYÓ], 1950, 1.).²⁷ A költői pálya értékelésének a marxista-leninista nézőpont szerint Arany forradalomhoz és szabadságharchoz való viszonyára kell épülnie: ez lett az életrajz fő szervező elve. 1848–1849 átélése egyetlen, az egész életművet meghatározó tapasztalattá emelkedett, az életút ezt megelőző és ezt követő mozzanatai kizárólag ehhez képest váltak fontossá vagy süllyedtek elhanyagolhatóvá, esetleg elkendőzendővé. Úgy tűnik, Arany kánonba illesztése legnagyobb részt forradalmiságának bizonyításán múlt: „Arany a szabadságharchoz való viszonyával, a feudálkapitalista magyar tár-

²⁵ Horváth Károly (1909–1995): irodalomtörténész, fő kutatási területe a 19. századi irodalomtörténet, az európai romantika irodalmának összehasonlító vizsgálata. 1955–1975 között az MTA Irodalomtörténet (utóbb Irodalomtudományi) Intézet tudományos munkatársa, majd tudományos főmunkatársa, 1965–1975 között a szegedi egyetem tanszékvezető docense, 1975-től címzetes egyetemi tanára (MARKÓ főszerk., 2002, IV, 378.).

²⁶ A népművelésben természetesen voltak kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódások az 1948–1956 közti magyar kultúrpolitika változásainak megfelelően. A Rákosi-féle, a politikai propagandát előtérbe helyező irányvonal egy rövid időre átengedte a helyét a Nagy Imre által 1953-ban bevezetett „új szakasz” törekvéseivel összhangban az ismeretterjesztésre inkább koncentráló áramlatnak. Az enyhülési kísérlet 1955-ben Rákosi hatalomba való visszatéréseivel véget ért, a kultúrpolitikában újabb szigorítások vették kezdetüket (BENCE, 1955, 744.).

²⁷ A *Művelt Nép* 1950. júliusi számában megjelenő, Arany János pályáját bemutató cikk Babits Mihály Arany-értelmezését állítja pellengérré. „Az úri Magyarország klasszikus költőjének vallotta Aranyt, a »magyar józanság és mértékletesség« költőjének tette meg. Babitsék öncélú lírájuk elődjét, a dekadens költőt fedezték fel benne. A különböző irányú értékelések egy pontban megegyeztek: a szabadságharcot lényegtelen epizódnak tartották a költő életében, szerintük költészetének igazi talaja az elnyomatás és a kiegyezés kora volt” (HORLAI, 1950, 19.). A *Nyugat* szerzőinek Arany-képe ugyanakkor a legkevésbé sem volt egységes. Bővebben lásd MARGÓCSY, 2007, 146–152.

sadalom kritikájával kiérdemelte, hogy szépségben, művészi értékben oly gazdag művét a klasszikus irodalmi hagyományokat birtokbavevő (!) dolgozók ismerjék, bírálják és szeressék” (HORLAI, 1950, 19.).

A falusi, illetve városi ismeretterjesztő előadások vezérfonalának készült, Horváth Károly-féle 1951-es szöveg azt javasolja az előadók számára, hogy a költő életútját és életművének egészét a korszak politikatörténeti fordulópontjaihoz igazítva, „történelmi tárgyakhoz” kapcsolva ismertessék a hallgatósággal. A vezérfonal a „márciusi forradalom”, a „szabadságharc”, az „önkényuralom”, a „kiegyezés” és a „magyar kapitalizmus kialakulása” csomópontokat jelöli ki az Arany költészetére „döntő befolyást” gyakorló eseményekként, illetve periódusokként (HORVÁTH, 1951, 3–4.). Nemcsak a költői pálya indulása értelmeződik – legtöbb esetben *Az elveszett alkotmány* elemzésén keresztül – a forradalom eszmetörténeti előzményeként, hanem Arany egész, a szabadságharc utáni életének három évtizedét és költői pályájának ívét is a szabadságharc elvesztésének egyenes következményeként láttatják a források. Az 1950-es könyvnapokra megjelentetett versgyűjtemény előszava a következő megjegyzést fűzi Arany szabadságharc utáni költészetéhez: „Egész későbbi költészetének, komor magabazártságának (!), a magyar múlt nagysága felé való fordulásnak, pesszimizmusának a dicsőséges szabadságharc bukása ad magyarázatot, okot, igazi mély tartalmat.” ([SOMLYÓ], 1950, 2.).²⁸

Arany forradalmiságának perdöntő bizonyítéka Petőfi Sándorhoz fűződő barátsága volt. 1952-ben Arany halálának 70. évfordulóján a *Művelt Népben* a költő emlékére megjelent cikk első, Arany személyét és munkásságát egy mondatba sűríteni kívánó gondolata a következő volt: „Hetven évvel ezelőtt halt meg Arany János, Petőfi nagy pályatársa és barátja” (KELEMEN, 1952, 10.). A definíció a költőt teljes egészében valaki máshoz – Petőfihez – viszonyítva, és nem saját értéke alapján határozta meg. Arany pályájának egésze újraírható volt egy olyan nézőpontból, ahol csaknem minden élet- és alkotói szakasz Petőfi, vagy Petőfi emlékének hatása szerint alakult. Az 1846–1848/49 közötti időszakot a *Művelt Nép* fentebb idézett cikke így mutatja be olvasóinak: „Petőfi költői példája, merészsége szabadította fel az erőit is. Felszabadította két irányban: politikai és költői irányban. Petőfi forradalmi demokratizmusa hatja át *Az elveszett alkotmányt*, a *Toldit* s a szabadságharc alatt írt verseit. A Petőfi-vel való barátság éveit alatt volt legtermékenyebb költői pályája is” (KELEMEN,

²⁸ Egy-egy műfaj vagy téma előtérbe kerülése sem pusztán irodalmi szempontból válik fontossá e nézőpont számára, hanem a történelmi események következményeként érdekes. „Aranynek egész szabadságharc utáni líráját áthatja a nemzeti bukás okozta mélységes fájdalom. Mindig erre a témára tér vissza” (HORVÁTH, 1954, 22.). „1852 után megtalálta azt a műfajt, amelyben a legjobban hangot tud adni nemcsak a jelen keserűségeinek, de a hazafias ellenállásra, a bátor kitarásra való buzdításnak is” (HORVÁTH, 1954, 18.).

1952, 10.). A szabadságharcot követő évek szintén a Petőfihez fűződő viszony lenyomatai a *Művelt Nép* egy korábbi szövege szerint: „Arany Petőfi nélkül valahogy béna lett, nem tudta mindig megtalálni a helyes megoldást: vezető nélkül maradt” (HORLAI, 1950, 19.).

Arany és Petőfi alakjának kettős kanonizációja, egymást feltételező megjelenítése – mint ahogyan arra Margócsy István rámutatott – az irodalmi kultuszalkotás eredménye, és genezise az Arany halálakor keletkezett emlékbeszédekre vezethető vissza.²⁹ A barátság értékelésében ugyanakkor világ- és irodalomszemléleti beállítódás szerint változott a Petőfi, illetve Arany elsőségének kérdésére adott válasz.³⁰ A szocialista irodalmi kánon a Petőfi elsőségét hirdető álláspontot igyekezett felnagyítani és kizárólagossá tenni.³¹ Margócsy István az 1950-es évek hangsúlyeltolódását végletesnek látja: „Aranyból annyi lesz elismerendő, amennyi úgy is interpretálható, mint Petőfi örökségének folytatása. [...] Petőfi ebben az esetben szinte segítségére siet Aranynak, s felkínálja számára, a barát számára a befogadás kegyelmét: amennyiben hajlandó órá hasonlítani, akkor bekerülhet a szocialista irodalmiság haladó hagyományai közé is [...]” (MARGÓCSY, 2007, 153–154.). A szocialista „szereposztás” szabályait

²⁹ Szász Károly a Magyar Tudományos Akadémia nevében elmondott búcsúztatójában Arany költészetének jelentőségét már Petőfihez képest határozta meg, Petőfi mellé helyezve a költőt. Petőfi–Arany kettősségében gondolkodott már 1883-ban Gyulai Pál is, aki az Akadémián elhangzott emlékbeszédében „egymás kiegészítőiként” rendelte egymáshoz a két költőt a népies-nemzeti irodalmi irányzat kiteljesedése felé vezető úton (MARGÓCSY, 2007, 139–141.).

³⁰ Margócsy Petőfi és Arany kettős kultuszának létezését nem magától értetődőnek tekinti, hanem egy eszmetörténeti folyamat eredményeként tekint rá. A szerző szerint a kettős kanonizáció abból a szemléletből vezethető le, „[...] mely a magyar irodalom általánosan szemlélt teljességét mint a nemzeti önkiteljesítést kívánta volna szimbolizálni.” Margócsy arra figyelmeztet, hogy a 20. század első évtizedére ezen irodalom- és nemzetszemlélet egysége megbomlott, és helyet adott a két költő egymást feltételező kapcsolatának újragondolására (MARGÓCSY, 2007, 146.).

³¹ Valószínűleg Szász Károly emlékbeszédében kereshetjük annak az irodalomtörténeti tézisnek az eredetét, miszerint Arany számára Petőfi volt a példa, és Petőfi halála után is az általa mutatott úton teljesedett ki költészete (MARGÓCSY, 2007, 139–141.). Milbacher Róbert ugyanakkor azt a magyarázatot erősíti munkájában, hogy az elsőség szerepét maga Petőfi jelölte ki költőtársa számára, rögtön az első levélváltáskor: „Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, / Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel!” (*Arany Jánoshoz*. 1847. PETŐFI, 2008, 23.) (MILBACHER, 2009, 153.) Az Arany–Petőfi kettősség belső erőviszonyairól nem pusztán irodalmi, hanem politikai indíttatású értékeléssel már a 20. század első évtizedében is találkozhatunk. Tisza István 1912-es előadásában a konzervatív politika zemszögéből méltatta Aranyt, és bár Petőfi költészetét nem vette nyíltan kritika alá, a korabeli közvélemény mégis az Arany–Petőfi versengésben tett állásfoglalásként értékelte megnyilvánulását (MARGÓCSY, 2007, 148.). Tisza István művészetkritikájáról és a *Nyugat* szerzőinek válaszáról lásd: BALÁZS, 2009, 167–169.

a népművelés szövegei is átvették. Arany életútját a forradalom és szabadságharc bukása, illetve Petőfi halála tagolja két szakaszra: „Arany Petőfit követte, mikor tetteiben és költészetében is a népi felemelkedés és a nemzeti szabadság ügye mellé állott, és Petőfi örökségét őrizte híven, mikor 1849 után az elnyomottak erkölcsi igazságáról és a nép elkövetkező győzelméről énekelt” (HORVÁTH, 1954, 38.). Már a *Toldi* keletkezésében, Arany ismertté válásában is Petőfi hatása érhető tetten: „Példa volt előtte Petőfi »János vitéz«-e, megmutatta neki, hogy lehet a nép nyelvén is minden eddigi költőt felülmúló szépségesen írni elbeszélő költeményt” (HORVÁTH, 1954, 8–9.).³² A Petőfi-hatás tézise Arany *Emlények* (1851) című verséből eredeztethető.³³ Petőfi „szellemujjának” nyomát már a 19. század végén felfedezte Riedl Frigyes: ő éppenséggel a *Toldiban* (MARGÓCSY, 2007, 142.). A népművelés szövegeiben uralkodó szocialista elvárás ugyanakkor nem csupán egy-egy „vonás” erejéig veti össze Aranyt Petőfivel, hanem teljes egészében Petőfi-lenyomattá teszi a költőt: Arany legnagyobb erényei, amelyek miatt érdemes rá, hogy a „haladó irodalmi hagyományok” sorába befogadást nyerjen, valójában mind Petőfi érdemei.

Arany János forradalmisága mellett népiességét emelik ki a korszak népművelési szövegei. A költő személyes életútjában ez paraszti származásának hangsúlyozását jelenti, míg az Arany család kisnemesi eredetét többnyire elkenőzték. A hivatkozási alap Arany *Válasz Petőfinek* (1847) című versének „népi sarjadék” kifejezése volt, mellyel a költő önmagát Petőfinek meghatározta (ARANY, 2003, 35.).³⁴ A *Beszélő képek* sorozat 1951-es *Toldi* című diafilmjének szöveggönyve a költő édesapjában „a jobbágyi terhek súlya alatt görnyedő parasztember” alakját rajzolta meg, szót sem ejtve a család nemesi múltjáról (VIHAR, 1951, 1.). Arany származásának kérdésében ugyanakkor nem minden szöveg volt ennyire leegyszerűsítő. A Horváth Károly-féle 1954-es vezérfonalban a nemesi státusz elvesztése már szerepel, de a Habsburg-elnyomás bizonyítékeként válik a korrajz szerves részévé, a „nemes” terminust szigorúan kerülve: „Nagyszalonta valamikor »szabad hajdúfészek« volt, de a Rákóczi szabadságharcának leverése után lakosait jobbágy sorba süllyesztették a Habs-

³² A fenti gondolatmenet ugyanakkor nem volt új az Arany-értelmezés hagyományában. A *János vitéz* és a *Toldi* közti genetikus kapcsolat tézise Gyulai Pál 1883-as emlékbeszédéből származik, onnan hagyományozódott tovább, annak ellenére, hogy Arany maga sohasem utalt arra, hogy a *János vitéz* ihlette volna művét és más egykorú forrás sem maradt fenn, ami ezt igazolná. Milbacher Róbert amellet érvel, hogy a *Toldi* keletkezésének időpontjában Arany János népiesség-felfogása alapjaiban különbözött Petőfítől (MILBACHER, 2009, 149–150.).

³³ „S döbbenve ismerek fél rajzomon / Egy-egy vonást, mit szellemujja von” (ARANY, 2003, 321.).

³⁴ Az idézet Arany társadalmi státuszának megítélésében játszott szerepéről lásd: SZILÁGYI, 2017, 15–16.

burgok” (HORVÁTH, 1954, 3.). Szilágyi Márton a költő társadalmi státuszainak változása felől közelítve Aranyban a rendi társadalomból a polgári társadalomba való átmenet győztesét látja: a kollektív nemesség tudatának és a paraszti életmódnak kettősségével induló Arany élete végére „a polgári értelemben elismert írószak professzionális képviselője” lett (SZILÁGYI, 2017, 30.). A szocialista irodalomértelmezés – mivel Arany „népi” oldalának erősítése volt a célja – igyekezett a költőt a polgári társadalom idegenjeként feltüntetni, aki a kapitalista világrendbe nem tud beilleszkedni. „Arany János a nép emberének tartotta magát az Akadémia titkári székében is, nem érezte magát odavalónak az uralkodó osztály »méltóságai« közé” (HORVÁTH, 1951, 22.).³⁵

A szocialista irodalomtörténeti kánonba befogadott szerzőkkel szemben alapvető követelmény volt, hogy műveikben a szocialista realizmus irányzatát bizonyítani lehessen. A szocialista realizmus, melynek keretrendszerét a szovjet kultúrpolitikus, Zsdanov dolgozta ki, Magyarországon is az uralkodóvá tett irodalomszemlélet lett az 1950-es években. A 19. századi irodalmi és művészeti stílusirányzathoz, a realizmushoz képest, mely a valóság és jellemzőinek tartott vonások kiemelésére épült, a szocialista realizmus alkotója a valóság tükrözését a társadalombírálattal, illetve a szocialista társadalmi rend mellett kiállással érthette el (CZIGÁNY, 1990, 54–55.). Az Arany János életművének kanonikussá tételéhez felállított tézis, miszerint a költő művei a paraszti élet hű tükrői, és költészetében annak törekvései köszönnek vissza, a népművelés szövegeiben is tetten érhető.³⁶ Horváth Károly 1954-es vezérfonala így fogalmaz: „Arany realista költő, aki olyan típusokat teremtett meg, melyekbe kora társadalmának alapvető tendenciáit sűrítette bele, mint amilyenek Toldi, Bolond Istók, vagy a balladák hősei” (HORVÁTH, 1954, 38.). A *Toldi* osztályharcos értelmezése közismert az irodalomtörténet számára (SZILÁGYI, 2017, 75.). Jelen tanulmányban csupán annyit jegyeznek meg, hogy a Lukács György által, a mű születésének századik évfordulóján felállított értelmezés – miszerint a *Toldi* valójában a parasztság „belenövésének” története – az irodalmi ismeretterjesztő előadások számára is fundamentumnak számított.³⁷ Toldi alakja a parasztsággal azonos, útja a királyi udvarba a parasztság felemelkedésének, kitel-

³⁵ Utalás Arany János *A Csillag-hulláskor* (1867) ciklus IV. versére. ARANY, 2003, 414.

³⁶ Mivel a szocialista realizmus megvalósítója a költészetben Petőfi Sándor volt, ezért Arany realizmusának hangsúlyozása végső soron a Petőfihez való kötést erősítette tovább.

³⁷ Lukács György (1885–1971): filozófus, esztéta. Egyetemi tanulmányait Kolozsváron, Budapesten, Berlinben folytatta. Az I. világháború előtt a *Nyugat* munkatársa. A Tanácsköztársaság ideje alatt különböző állami tisztségeket töltött be. A két világháború között Moszkvában és Berlinben élt, 1945-ben visszatért Magyarországra. 1945–1949 között a budapesti egyetemen tanított (esztétika, kultúrfilozófia). 1949-ben nézeteit jobboldali elhajlásnak minősítette a párt hivatalos irányvonala és önkritika gyakorlására szólította fel (ún. Lukács-vita) (MARKÓ főszerk., 2002, III, 333–334.).

jesedésének tekinthető (LUKÁCS, 1947, 492.).³⁸ Az ismeretterjesztés és politikai nevelés szövegeiben a Lukács-féle értelmezés hőse jelenik meg, aki nem egyéni teljesítményéért, hanem típusként válik fontossá. „Így válik Toldi Miklós – mint Lukács György kimutatta – népeposzi hőssé. Sorsában egy egész osztálynak, a parasztságnak a feltörekvési vágya van belesűrítve, egyéni célja és élete összeforr a közösség céljaival, törekvéseivel, életével” (HORVÁTH, 1954, 43.).

Arany János versei a tudományos materialista világnézet szolgálatában

Az új, szocialista kultúra kizárólagossá tételének igénye magában hordozta a szocializmus előtti időszak kultúrájának eltörlését. A szovjet M. P. Kim így fogalmazott: „A burzsoá kultúrának eszmei tartalmát a tudománytalan vallásos-idealista világnézet és a kizsákmányoló ideológia dominálása jellemzi, s ezért elvetendő. A kultúrforradalom azt jelenti, hogy a kultúra teljesen megszabadul a tudománytalan világnézet és a népellenes ideológia uralmától, s a tudományos materialista világnézet és a haladó szocialista ideológia: a marxizmus-leninizmus alapján fejlődik” (KIM, 1961, 739.). A szocialista országokban szovjet mintára meghonosított népművelés tudományos ismeretterjesztő munkája a lakosság műveltségi szintjének emelése mellett a tudományos materialista világnézet elterjesztéséért is felelős volt (vö. HALÁSZ, 2013, 23–26.; ISPÁN, 2017, 328., 339.). A világnézeti nevelés szükségessége azon a tézisen alapult, miszerint a kapitalizmus uralkodó osztályai szántszándékkal tartották tudatlanságban az alávetett osztályokat, hatalmuk megőrzésének érdekében. A tömegeket főleg a természettudományos ismeretek megszerzésében akadályozták: „[...] a természettudományok megismerésének lehetőségét a volt uralkodó osztály elzárta a magyar nép elől. Elévült mesék, hamis tételek segítségével tartotta a magyar dolgozó népet szellemi rabságban. Ez az állapot gátolja további fejlődésünket” (TANNER, 1949, 1, 2.). A természettudományos ismeretek megszerzése ezen érvelés szerint segíti az ún. vallásos-idealista világkép felbomlását, hiszen a természettudomány eredményei a tudományos materializmus rendszerét támasztják alá.³⁹ A természettudományos ismeretterjesztés előadójának tisztában kellett

³⁸ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Lukács Gyulai Pált és Szerb Antalt teszi meg értelmezése előfutárának.

³⁹ „Természettudományos előadásaink legfontosabb célkitűzése, hogy segítsük felszámolni az emberek gondolkodásában még igen nagy mértékben meglévő babonás, vallásos és csodákon alapuló hiedelmeket. Be kell bizonyítanunk azt az évszázados marxi megállapítást, hogy a »vallás ópium« s a mi viszonyaink között a háborús törekvéseknek és az imperialista ideológiának hordozója” (KERESZTES, 1952, 6.).

lenniük azzal, hogy munkájuk a világnézeti harcban való részvétel miatt válik igazán fontossá. A *Művelt Nép* 1952. évi októberi száma így adott iránymutatást számukra: „Minden előadónak tudnia kell, hogy minden előadása a klerikális reakció ellen vívott harc egy ütközete” (KERESZTES, 1952, 6.). A tudományos materialista világnézet elterjesztéséért folytatott küzdelem kifejezetten vallás- és egyházellenes éllel folyt. A klerikális reakció ugyanis a hatalom szemében a legfőbb ideológiai támogatója a mindenkori kizsákmányolóknak és a fejlődés legnagyobb ellensége.⁴⁰ A falusi osztályharc paradigmája szerint a klerikális reakció vidéken a falusi kizsákmányolónak tekintett *kulákokkal*⁴¹ alkotott erős szövetséget (HUHÁK, 2013, 78.). A falusi pap–kulák páros a hatalom propagandájában az eltörlendő múlt képviselője, a haladás akadálya volt.⁴² Nem véletlen tehát, hogy a vallás- és egyházellenesség a népművelési munkában különös hangsúlyt kapott.

Arany János életművéből az egyházellenes propaganda a *János pap országa* (1848) című költeményt emelte ki, és tette a költő „hatalmas antiklerikális szatírájává” (PÁNDI, 1952a, 117–120.).⁴³ A *János pap országa* nem önmagáért vált érdekessé az ideológia számára, hanem mert fel lehetett használni annak igazolására, hogy az egyház képviselői, a papok a szocializmus ellenségei. Érdeemes visszatérnünk ahhoz a gondolathoz, hogy a szocialista államokban a népművelés rendszerét a szovjet minta másolásával építették ki. A Szovjetunióban a szépirodalom változatos módokon való alkalmazása beépült az állami népnevelői munkába. Az előadóktól elvárt technika volt, hogy állításaik bizonyítására, szemléltetésére irodalmi példákat, anekdotákat, idézeteket használjanak fel. A követendő módszertant F. Matroszov foglalta össze broszúrájában, mely magyar nyelven 1950-ben jelent meg a Szikra Könyvkiadónál *Hogyan*

⁴⁰ „[...] az egyház és papjai elsősorban a valóság elkendőzése, az elnyomottaknak a kizsákmányolók rabságában tartása érdekében dolgoznak és arra törekszenek, hogy megállítsák a történelem kerekeit” (BÁRD, 1956, 11.).

⁴¹ A kulák terminus a kommunista hatalom propagandájának fogalma. A fogalmat a továbbiakban a könnyebb olvashatóság érdekében tanulmányomban kurzíválás nélkül használok.

⁴² Jobst Ágnes a *Szabad Nép* politikai napilap szövegeit elemezve állította össze azon kizsákmányoló diszkurzív technikák tárházát, melyet a kommunista párt ellenségképeinek megalkotásához felhasznált. Az ún. temporális relációba állítás lényege a szerző szerint az, hogy a politikai erő a saját ideológiájával ellentétes nézeteket a múlthoz kapcsolja, ezáltal „[...] nemcsak a szembenálló politikai nézetek elavultságát sugallja, de egyben a velük való leszámolás természetes voltát is implikálja” (JOBST, 2009, 188.).

⁴³ A költemény azonos értékelésével találkozunk a *Művelt Nép* 1950. júliusi számában: „A főpapok hazaárulása készítette Arany Jánost a »János pap országa« című vers megírására. Itt Arany a papságot, mint a kizsákmányolás és a német elnyomás eszközeit leplezi le. Csupa gúny és megvetés a hangja, mikor a népnéyző, népbolondító papokról ír” (HORLAI, 1950, 19.).

használjuk fel a szépirodalmat a népnevelői munkában címmel (MATROSZOV, 1950). Az irodalmi szövegek beépítésének gyakorlata Lenintől és az ő példáját követő Sztálintól eredt: „Vlagyimir Iljics Lenin arra tanított, hogy »minden népnevelő és propagandista művésze abban áll, hogy a lehető legjobban tudjon hatni az adott hallgatóságra azzal, hogy számára bizonyos igazságot minél meggyőzőbbé, minél könnyebben elsajátíthatóvá, minél szemléltetőbbé és minél mélyebb hatásúvá tegyen«. Éppen ezért Lenin és Sztálin igen gyakran használják a szépirodalom ábrázoló eszközeinek hatalmas fegyverét.” (MATROSZOV, 1950, 23.). Magyarországon a népművelés szakfolyóirata, a *Művelt Nép* 1950 augusztusában ismertette az olvasókkal a Matroszov-féle iránymutatást.⁴⁴ A magyar nyelvű összefoglalás a szépirodalom fegyverként való alkalmazását emeli ki a szovjet szerző munkájából: „Irodalmi példák, anekdoták (!), idézetek felhasználása, az irodalmi szatíra erős fegyverének alkalmazása nagy eredményre jár a kapitalista ideológia maradványainak felszámolásában, a bürokratáknak, korrupt elemeknek, a társadalmi tulajdon elherdálóinak leleplezésében, tudatosítja a dolgozóknak a szocialista építés óriási eredményeit, segít felfelfróni a termelést, megmutatja a jövő fényes távlatait” (LUKÁCS, 1950). 1956 tavaszán a *Népművelés* folyóiratban *A szépirodalom és a materialista nevelés* címmel megjelent cikk összegezte és értékelt a szocialista népművelésnek e téren elért eredményeit és előrevetítette jövőbeli feladatait.⁴⁵ Az elmúlt nyolc év tapasztalatait összegezve a szöveg a szépirodalom felhasználását főként a falusi népművelés eszköztárában tartotta hasznos technikának.

„Világnézeti kérdések felvetése a parasztság körében, tekintettel a paraszti dolgozók fogyatékos ismeretanyagára, elvontabb formában csak ritkán járhat eredménnyel. Éppen ezért a legfontosabb feladat, hogy parasztságunkat magas színvonalú, de egyszerű nyelvezetű könyvek olvasására rászoktassuk, olvasóvá neveljük. Az így szerzett ismeretek szolgálhatnak megfelelő alapul világnézeti kérdések felvetésére annál is inkább, mivel ezek tárgyalása a paraszti hallgatóság körében elsősorban konkrét szépirodalmi művekkel kapcsolatban lehetséges” (BÁRD, 1956, 12.).

⁴⁴ A Matroszov-féle brosúra a népnevelésre, vagyis a lakosság körében rendszeresen végzett propaganda-tevékenységre vonatkozó útmutatás volt. A népnevelés szervei területi alapon a különböző szintű tanácsok, pártszervezetek propagandaosztályainak fennhatósága alá tartoztak Magyarországon (HUHÁK, 2013, 80–82.). A népnevelés feladata kifejezetten a politikai „nevelés” volt, bár ez, mint láttuk, a népművelés tartalmában is jócskán szerepet kapott. Matroszov brosúrája elsődlegesen a népnevelés témáját tárgyalta, de magyar recepciója módszertanát a népművelés terepén is hasznosnak tartotta népszerűsíteni.

⁴⁵ A szöveg a Rákosi-diktatúra vonalához való visszatérés politikai hangulatában keletkezett, ezért a korábbi évekhez (a Nagy Imre-féle „új szakasz” politikájának időszakához) képest ismét dogmatikusabb szellemben szólalt meg.

A *Népművelési Híradó* rendszeresen közölt segédanyagokat, műsorterveket a különböző ismeretterjesztő előadások megtartásához. 1950 decemberében az SzFTE sorozat a következő előadásokat kínálta a falusi hallgatóság számára: *Babonákról és csodákról, A természet átalakítása a Szovjetunióban, Az ember legyőzi az aszályt, Fejlett ipar, gazdag erős ország*. A folyóirat aktuális száma az előadásokhoz kidolgozott műsorterveket ajánlott a népművelők számára, azzal a céllal, hogy felkeltse a falusi lakosság érdeklődését az SzFTE alkalmi iránt, valamint igazolja és erősítse az elhangzó tartalmat.

„A Szabad Föld Téli Esték e havi látogatásainak tapasztalata szerint ügyvezetőink kevés helyen használták föl a megadott műsorterveket és megelégedtek egy-egy szavaltat vagy vers előadásával. Szükséges, hogy nagyobb súlyt helyezünk az SzFTE műsoraira, mert ezzel is növelhetjük annak vonzerejét, hatását.”⁴⁶

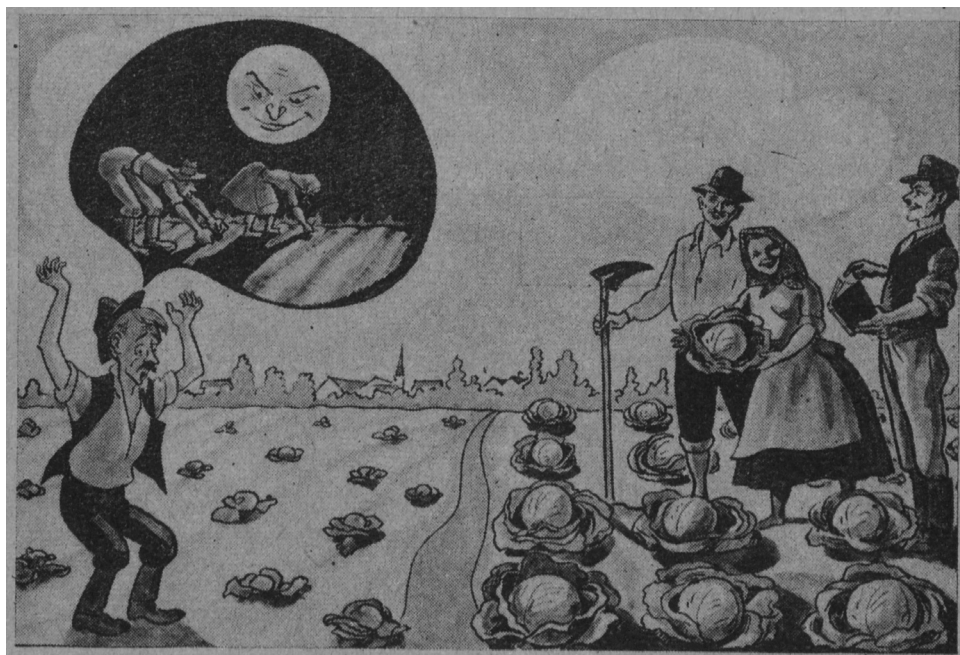
A *Babonákról és csodákról* címet viselő, természettudományos ismeretterjesztő előadáshoz mellékelte műsor első tétele Arany János *A bajusz* című verse volt.

Mielőtt Arany versének áthangolását részletekbe menően megvilágítanánk, érdemes megvizsgálunk a *Babonákról és csodákról* című előadás vezérfonalának tartalmát (BABONÁKRÓL, 1951). A vezérfonal szövege – mivel azt kifejezetten a falusi népművelés munkájának irányítására adták ki – elsősorban annak forrása, hogy a tudományos materialista világnézet terjesztési kívánó hatalom hogyan tekintett arra a közegre, ahová az előadást el szeretne volna juttatni: a falusi életvilágokra. A kiszorítandó világnézet ábrázolásában a babonákban, hiedelmekben való hit mellett a vallásosság vált hangsúlyossá. Ezzel összefüggésben a népművelési munka az „imperialista zsoldban álló papok” és a kulákok befolyása elleni küzdelemként volt felfogható, hiszen „[...] a maradiság, a babona a régi úri világ és az imperializmus szövetségese, azok érdekeinek szolgálója” (BABONÁKRÓL, 1951, 6.). A vezérfonal nevelő szándékkal pellengérré állítja azokat a babonákat, melyeket a népművelés a természettudományos ismeretterjesztés eszközével a falusi társadalom világnépből kiirtani igyekezett. A szöveg szerint a falvakban élő hiedelmek között megtalálhatjuk például a visszajáró halottakhoz, a lidércnyomásos álmokhoz, halottlátáshoz fűződő képzeteket. A babonák elleni harcban nagy hangsúlyt kapott az egészségügyi felvilágosító munka. A „kuruzslás helyett tudományos gyógyítás” jelszava alatt folyó kampány az orvosi vizsgálatokon való részvételt népszerűsítette és az orvostudomány hitelét igyekezett növelni, ezzel együtt töreke-

⁴⁶ Szabad Föld Téli Esték műsorai. *Népművelési híradó*, 1950, 14, 10.

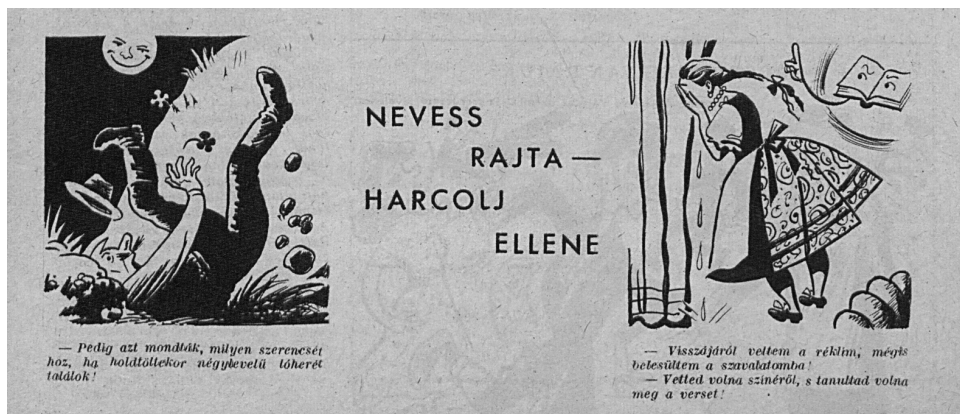
dett a gyógyító specialisták („javasasszonyok”, „kuruzslók”) kiszorítására is. A vezérfonal kimutatja, hogy az időjárásjóslo napokhoz, a néphit jeles napjaihoz kötődő szokásokban, és ehhez kapcsolódóan a mezőgazdasági munkák ütemezésének rendjében „hamis felfogás” tükröződik. Az egyes példák leírását a szövegben rendre az említett jelenség természettudományos magyarázata, a nehézség vagy veszély tudományos alapokon történő megoldásának, elhárításának leírása követi. A szöveg hangvétele és az illusztrációk ábrázolásmódja gyakran gúnyos, igyekszik nevetségessé tenni a hatalom ellenségeit, akiket a maradi nézetek képviselőiként jelenít meg (1. kép).

„A trágyahordásnál az a babonás szokás terjedt el egyes helyeken, hogy a gazda, ha csak egy marékkal is trágyát lop a szomszéd földjéről s azt átdobja a sajátjára, hasznosabb lesz a kihordott trágya. Ez persze mitsem (!) használ a földnek. Egyedül a kulák jutott munkanélkül (!) jobb földhöz, amikor kiadta földjét megművelésre. A kulák valóban a más földjéről lopta a trágyát, de nem marékkal, hanem szekérszámra.” (BABONÁKRÓL, 1951, 13.)

1. kép „Vannak még ma is, akik azt hiszik, hogy a káposztát holdtöltkor kell vetni, mert akkor olyan kövérek lesznek a fejek, mint a hold.”

A neveltségessé tétel a vallásos-babonás világgép üldözésekor gyakran használt, kedvelt eszköz volt. A *Művelt Nép* 1950-es évfolyamának októberi számában megjelent, a babonákban való hitet a tudományos ismeretszerzéssel és tanulással szembeállító karikatúra feliratából láthatjuk, hogy a gúnynak a propagandisztikus tartalom megjelenítésében fontos szerepet szántak: „Nevess rajta – harcolj ellene!” (2. kép) Szintén a természettudományos ismeretterjesztés „babonaíró” törekvéseit mutatja a *Ludas Matyi* satirikus hetilapban 1951. február 2-án *Babona-begyűjtés* címmel megjelent szöveg, mely a Magyar Vöröskereszt vidéki felvilágosító munkája során szerzett tapasztalatairól számol be, kiegészítve a szerkesztők ironikus megjegyzéseivel. „Diósvizlő: A tályogot úgy gyógyítják, hogy megvárják, míg evés közben véletlenül kiesik a beteg szájából egy morzsa, azt napkelte előtt kiviszik a legközelebbi keresztútra és magukon keresztüldobják. Ha nem néznek vissza, a beteg meggyógyul. (Viszszanézni azért nem szabad az illetőnek, mert akkor meglátja, hogy ott áll az egész falu és röhög rajta.)”⁴⁷

2. kép „Nevess rajta – harcolj ellene!”

Hogyan lett Arany János verséből a természettudományos ismeretterjesztés „babonaellenes” hadjáratának eszköze? A kontextus megrajzolásához érdemes visszatérnünk az SzFTE irodalmi ismeretterjesztő munkájához, és az Arany János életét és költészetét bemutató előadás Horváth Károly-féle vezérfonalának szövegéhez. A költő elbeszélő költeményeinek egy csoportjáról, *A Jóka ördöge* (1851), *Az első lopás* (1853), a *Fülemile* (1854), *A bajusz* (1854) versekről a vezérfonal azt igyekszik bizonyítani, hogy ezeken a verseken keresztül a rossz példa pellengérré állításával a költő nevelni szerette volna a falusi embereket,

⁴⁷ Babona-begyűjtés. *Ludas Matyi*, 7, 5, 1951. február 2. 7.

ezzel azt sugallva, hogy Arany műveiben a szocialista népművelés elődjére ismerhetünk rá.

„A néphez akar szólni az önkényuralom alatt azokban a hosszabb elbeszélő műveiben, melyben a nép között előforduló hibák gyógyítására törekszik. A fülemüle füttyén pörösködő Péter és Pál gazda történetében a rossz szomszédság káros szokása ellen emeli fel szavát. »A bajusz«-ban meg a kopaszszájú Szűcs György bátya (!) a cigányok babonájára hallgat, de meg is járja alaposan: Szűcs Györgyöt egy nagy kádba ültetik azzal bízgatva, hogy majd »ráolvasással« megnövesztik a bajszát, s míg az a kád fenekén kushad, a cigányok kirabolják a házat. Hát »Az első lopás« Gazdag Imréje! Az ő sorsa meg azt példázza, hogy ha megtéved is az ember fiatalkorában, de utána becsületesen dolgozik, a hibáját helyrehozhatja! Gazdag Imre felesége is meggyógyul, mert nem javasasszony kuruzsolja, hanem tudós orvos gyógyszer gyógyítja ki bajából! S az asszonyok is tanulhatnak Judit asszony példájából, aki olyan házsártos volt, hogy még az ördög sem tudott kijönni vele, nemhogy szegény Jóka bátyja!” (HORVÁTH, 1951, 25.)⁴⁸

Az SzFTE 1950. évi decemberi, *Babonákról és csodákról* előadásához készített műsortervben a fenti versek közül *A bajusz* kapott helyet. *A bajusz*, mint láthattuk, a népművelés számára a hiszékeny, a babonát az ész elé helyező ember kifigurázásának története, így alkalmas volt arra, hogy előadása a materialista világnézet elterjesztését célzó, természettudományos ismeretterjesztő előadáshoz ajánlott műsor első tétele lehessen. A kontextus szempontjából sokatmondó, ha megvizsgáljuk, hogy milyen társaságba keveredett Arany a műsortervezeten keresztül. Második műsorszámként a *Népművelési Híradó* Fehér Klára *Jámbor Jeremiás* című írását ajánlotta az előadók figyelmébe. A rövid, egy jelenetből álló színdarab a tanyasi dolgozó parasztasszony, a kulákasszony, egy álruhás biciklis szerzetes (Jámbor Jeremiás) és az orvosnő párbeszédén keresztül bizonyítja be, hogy az egyház képviselői és a kulákok el akarják zárni az orvostudomány eredményeit a parasztság elől (de ez alkalommal nem járnak sikerrel). A darabot a Népművelési Minisztérium szeptemberi műsorfüzetében találhatták meg az érdeklődők (FEHÉR, 1950). Szintén a városi és falusi kultúrcsoportok részére kiadott szeptemberi műsorfüzetben jelent meg a harmadik tétel, Urbán Ernő *Esőcsinálók* című verse, melynek az előbbi példához hasonló a témája: a papság igyekszik tudatlanságban tartani a falusi népességet

⁴⁸ Az idézett részletet Horváth Károly az 1954-es vezérfonalba szó szerint átemelte (HORVÁTH, 1954, 24–25.).

(URBÁN, 1950). A műsorterv a *Békefront* című kórusmű eléneklésével zárult (ZSAROV – TULIKOV – FRANK, 1950).

Van azonban még egy további adalék, ami láthatóvá teszi *A bajusz* babonaellenes pályafutásának hátterét. Barta János 1953-as, Arany János életét és életművét összegző monográfiájában e verssel kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy „[...] A bajusz gögös, dologtalan nagyparaszt típusa” (BARTA, 1953, 104.). Maga Arany így jellemzi az elbeszélő költemény főhősét: „Ami pedig Szűcs György gazdát / Máskülönb en illeti: / *Nem bolond* ember volt ám ő: / Ládájába’ pénz, egy bögre, / Azonkívül juha, ökre / És – samara volt neki” (ARANY, 2003, 296.). A fenti idézetből sejthetjük, hogy a főszereplő módos volta adott egyrészt alapot arra, hogy a szocialista értelmezés alakjában a hatalom falusi ellenségét, a kulákot lássa. A szovjet eredetű kulák fogalom magyarországi átvételéről – Bolgár Dániel kutatásaiból – tudjuk, hogy a terminus Magyarországon a népi írók, szociográfusok munkáiban jelent meg először az 1930-as években, nem sokkal a szovjet kulákellenes propaganda megindulása után. A Rákosi-diktatúrában a nagygazdaellenes politizálás falusi kizsákmányolóként, dolgoztatóként (a dolgozó ellentétéként) határozta meg a kulákot. Bolgár Dániel azonban azt is kiemeli, hogy a kulák fogalom már a népi írók és szociográfusok munkáiban „elnyeri” a később is meghatározó személyiségjegyeit, és a sajátos kulák test ismertetőjegyeit (BOLGÁR, 2008, 52–67.). Az 1950-es évek kulákellenes propagandájában a kulák megjelenését, alakjának sajátosságait meghatározó verbális készlet nagyrészt a kövérség szemléltetésére épül. A kulák szinonimájaként használt zsírosparaszt, hájas gazda, vagy csak egyszerűen zsírosék az ellenség testének visszataszítóvá tételét szolgálták. Claude Fischler a kövérség szimbolikájáról értekezve megállapította, hogy a kövérséghez kapcsolódó negatív értékítéletek nem esztétikai, hanem morális ítéletei a társadalomnak. A javak megosztásának rendjét be nem tartó, a többiekénél többet fogyasztó személy normaszegőként jelenik meg a közösség előtt, mert ezzel a társadalmi együttélés szabályainak szegül ellen (FISCHLER, 1996, 144–148.). A szocialista állam magáról az egyenlőségen alapuló társadalom megteremtőjének képét igyekezett felállítani, ahol nincsenek szélsőséges vagyoni különbségek. A kulák – aki kizsákmányolóként éppen az egyenlőség megvalósítása ellen dolgozik, és mások rovására gyarapodik – a javak elosztásában szélsőséges egyenlőtleniséget eredményez. Magyarországon az 1950-es évek első felének agrárpolitikája válságot eredményezett az élelmiszerellátásban, a hatalom pedig a kielezett helyzet feszültségeit igyekezett a nagygazda-réteg ellen irányítani (TÓTH, 2016, 650.). A propaganda a kulák testének ábrázolásával erősíteni kívánta az ellenségre ruházott jellemzőket, és ezzel bizonyítani kívánta az ellene való fellépés jogosságát. Jól szemlélteti ezt az 1953-as, *Ádáz ellenségünk a kulák* című, az SZFTE előadásorozathoz készült diafilm, mely Lenint idézve jelent ki ok-okozati viszonyt a kulák jelleme

3. kép „Ádáz ellenségünk a kulák!”

és testi adottságai között. (3. kép) A diafilm szövege szerint a kulákok „[...] parasztok és éhező munkások vérén híztak kövérré.”⁴⁹

Térjünk vissza Arany János verséhez! Arany így folytatja Szűcs György jellemzését: „Sőt az is szent, hogy már régen/ Ott ülne a bírószéken,/ Hasa, hája, kéknadrága.../ Minden kész e méltóságra:/ De mit ér, ha nincs bajusz!” (ARANY, 2003, 296.) A főszereplő testi jegyeinek leírása tovább erősíti a szocialista értelmezést, melyben Szűcs Györgyöt kulákként azonosítják. Olyannyira meghatározónak érezte a párhuzamot a népművelésben megszólaló propaganda, hogy az 1954-ben a Magyar Fotó Dia-osztálya által kiadott, Arany János költeménye nyomán készült *Bajusz* című diafilm képi világában ez az értelmezés válik meghatározóvá.⁵⁰ A diafilm szövege tisztán az Arany-vers, jelenetek szerint képkockákra tördelve, ahol a propagandisztikus tartalom a vizualitás

⁴⁹ *Ádáz ellenségünk a kulák*, 1953, 9. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya – Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége. <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=3020>. (Utolsó letöltés: 2018. október 11.)

⁵⁰ *Bajusz*, 1954. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya. <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=423> (Utolsó letöltés: 2018. október 11.) A rajzoló, Korcsmáros Pál munkáját a népművelés szövegeihez hasonlóan nem tekintem önmagában értékelhető egyedi teljesítménynek.

4. kép Bajusz, 1954. Diafilm Arany János költeményéből

szintjén jelenik meg azáltal, hogy Szűcs György alakja, testalkata és ruházata minden részletében a kulákellenes karikatúrák ábrázolásmódja szerint készült el (4. kép). Takács Róbert a *Ludas Matyi* satirikus hetilapban 1949–1956 között megjelenő politikai karikatúrákat elemezve az állandó figurák szerepeltetésére és azok jellegzetességeire hívta fel a figyelmet: a Kulák, Zsíros gazda, Hájás gazda rendszerint köpcös, kövér, harcsabajszú, pipázó alak, aki fekete csizmát, kalapot visel, tekintete aljas és rosszindulatú (TAKÁCS, 2003, 53–55., vö. HUHÁK, 2013, 83.; TÓTH, 2016, 649–650.).

Milyen hasznot remélhetett a népművelés hangján megszólaló propaganda abból, hogy Arany főhőséből kulákot csinált? A választ abban kereshetjük, hogy a kulák alakja a maradiság és a babonaság elkötelezett híveként, a szocialista fejlődés ellenségeként jelent meg a propagandában. A „cigányok babonájának” hitelt adó és azért büntetését elnyerő Szűcs György története így végső soron a kulák alakját tette nevetségessé, és megerősítette azt a tézist, hogy a kulák a tudományos materialista világkép terjesztésének akadálya és a népművelés természettudományos felvilágosító tevékenységének ellenpontja. A képi világ az adott kontextusban többlettartalom hordozójává vált, és tette ezáltal Arany János szövegét a falusi osztályharc eszközévé.

Összegzés

Arany János életrajzában és életművében azokat a csomópontokat, amelyek mentén beilleszthető volt a szocialista irodalmi kánonba, természetesen nem a szocializmus találta ki. A népművelés különböző válfajai által a „dolgozó nép” elé tárt Arany-kép vonásai több esetben már meglévő értelmezési hagyományokat követtek. Arany kanonizálása forradalmiságának és népiességének kiemelésével történt meg, a költő életének alakulásában, művei születésében meghatározó és mintaadó szerepet tulajdonítva Petőfi Sándornak. A marxista-leninista irodalom-szemlélet a költő életművének értékeléséhez a hangsúlyokat szélsőséges mértékben eltúlozta, és kizárólagossá tette saját értelmezését. Arany egyes szövegeiben a szocialista népművelés saját előképét kívánta felmutatni, tovább erősítvén az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, és a szocializmus törekvéseinek genetikus összetartozásáról szóló elképzelést, mely a centenárium évében, a történelmi események emlékeztetének és értelmezésének kisajátításával született meg. A szovjet mintát követő népművelés a materialista világkép elterjesztéséért vívott küzdelemben igyekezett a kánonba illesztett irodalmi szövegeket – így Arany verseit is – nemcsak az irodalmi ismeretterjesztésben, hanem az ideológiai harcban is hasznosítani. *A bajusz* című verset ennek megfelelően a propaganda a falusi osztályharc kontextusában értelmezte újra, és jelenítette meg a népművelés tevékenységének segítségével.

IRODALOM

A CENTENÁRIUM

1948 *A centenárium eseménynaptára*. Budapest, Történelmi Emlékbizottság.

AJÖM

1951a *Arany János Összes Művei I. Kisebb költemények*. Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1951b *Arany János Összes Művei II. Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*. Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1952a *Arany János Összes Művei III. Elbeszélő költemények*. Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1952b *Arany János Összes Művei VI. Zsengék, töredékek, rögtönzések*. Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1953a *Arany János Összes Művei IV. Keveháza, Buda halála, A hun trológia töredékei.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1953b *Arany János Összes Művei V. Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ARANY JÁNOS

1950 *Válogatott költeményei.* Budapest, Franklin Könyvkiadó.

1952 *Válogatott művei I.* Sajtó alá rendezte BARTA János. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1953a *Válogatott művei II.* Sajtó alá rendezte BARTA János. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1953b *Válogatott művei III.* Sajtó alá rendezte BARTA János. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1953c *Válogatott művei IV.* Sajtó alá rendezte BARTA János. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1955a *Összes költeményei I.* Sajtó alá rendezte KERESZTÚRY Dezső. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1955b *Összes költeményei II.* Sajtó alá rendezte KERESZTÚRY Dezső. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

1955c *Összes költeményei III.* Sajtó alá rendezte KERESZTÚRY Dezső. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

2003 *Összes költeményei I. Versek, versfordítások és elbeszélő költemények.* Szerk. SZILÁGYI Márton. Budapest, Osiris Kiadó.

BABONÁKRÓL

1951 *Babonákról és csodákról.* Szabad Föld Téli Esték Füzetei. Budapest, Népművelési Minisztérium.

BALÁZS Eszter

2009 A Magyar Figyelő frontembereinek bírálata és az értelmiségi szolidaritás példái a Nyugat íróinál. In: ANGYALOSI Gergely – E. CSORBA Csilla – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TVERDOTA György (szerk.): *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról.* 163–177. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

BALÁZS István – VINCZE János

1956 Érdekes tanulságok a TTIT munkájáról. *Népművelés*, 1956, 10, 28–29.

BÁRD Miklós

1956 A szépirodalom és a materialista nevelés. *Népművelés*, 1956, 2, 10–13.

BARTA János

1953 *Arany János.* Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.

BENCE László

1955 Tudományos ismeretterjesztés és harcos materializmus. *Népművelés*, 12, 744–748.

BISZTRAY Gyula

1959 Az Arany János-kiadások rostája (1883–1959). *Magyar Könyvszemle*, 75, 1–4, 23–46.

BOLGÁR Dániel

2008 A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. 50–93. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

CZIGÁNY Lóránt

1990 *Nézz vissza haraggal. Államosított irodalom Magyarországon 1946–1988*. Budapest, Gondolat Kiadó.

DÁVIDHÁZI Péter

1998 *Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és irás témájára*. Budapest, Argumentum Kiadó.

DÉGH Linda

1952 *A szabadságharc népköltészete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FEHÉR Klára

1950 Jámbor Jeremiás. Jelenet. *Műsorfüzet a városi- és falusi kultúrcsoportok részére* (szeptember). 85–90. Budapest, Népművelési Minisztérium.

FISCHLER, Claude

1996 A követség szimbolikája. (Ford. ÁDÁM Péter.) *Café Babel*, 20, 135–153.

FÖLDIÁK András

1996 A Magyar Művelődési Intézet ötven évének öt korszakából. *SZÍN*, 2, 2–7.

GELLÉRT Oszkár

1952 Hét évszázad magyar versei. *Művelt Nép*, 4, 22.

GENETTE, Gérard

1996 Transztextualitás. *Helikon*, 1–2, 82–90.

GERŐ András (szerk.)

1998 *Az államosított forradalom*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

GYARMATI György

1998 *Március hatalma – A hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*. Budapest, Paginarium Kiadó.

HALÁSZ Csilla

2013 *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára.

HORLAI Györgyné

1950 Arany János. *Művelt Nép*, 1950, 5, 19–20.

HORVÁTH Károly

1951 Arany János. *Vezérfonal falusi SzFTE és városi előadók számára*. Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társulat.

1954 Arany János. *Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára*. Budapest, Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat.

HORVÁTH Márton

1950a *Lobogónk: Petőfi. Irodalmi cikkek és tanulmányok*. Budapest, Szikra Könyvkiadó.

1950b *Lobogónk: Petőfi*. In: Uő: *Lobogónk: Petőfi. Irodalmi cikkek és tanulmányok*. 185–208. Budapest, Szikra Könyvkiadó.

HUHÁK Heléna

2013 „Ne higgy a kuláknak!” Nagygazdaellenes propaganda a Rákosi-korszakban. *Kommentár*, 4, 74–89.

HUSZTI Dénes

1948 *Centenárium*. Budapest, Hungária Nyomda.

ISPÁN Ágota Lídia

2017 *Cultured Way of Life Depicted in the Hungarian-Language Press*. In: DEMSKI, Dagnosław – KASSABOVA, Anelia – SZ. KRISTÓF Ildikó – LAINESTE, Liisi – BARANIECKA-OLSZEWSKA, Kamila (eds.): *The Multi-Mediatized Other: The Construction of Reality in East-Central Europe 1945–1980*. 326–355. Budapest, Éditions L’Harmattan.

JOBST Ágnes

2009 Önmegjelenítés és ellenségkép a Szabad Nép 1946-os vezércikkeiben. In: KUNT Gergely – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *A politika társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. 179–191. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék.

KAPOSI Ferenc

1948 *Szegény ember vagyok*. Budapest, Szikra Könyvkiadó.

1949 Paraszti hozzászólás a falu népnevelési ügyéhez. *Népművelési Híradó*, 1, 2.

KARDOS Tibor – SZAUDER József

1953 Hét évszázad magyar versei. *Irodalomtörténet*, 41, 1–2, 229–234.

KELEMEN János

1952 Arany János. *Művelt Nép*, 10, 13.

KERESZTES Mihályné

1952 Az őszi-téli oktatási évad. *Művelt Nép*, 10, 6–7.

KIM, M. P.

1961 A kultúrforradalom lényege és történelmi szakaszai a Szovjetunióban. *Századok*, 95, 4–5, 738–745.

KLANICZAY Tibor – KOMLÓS Aladár – LUKÁCSY Sándor – PÁNDI Pál – SZÁSZ Imre (szerk.)

1951 *Hét évszázad magyar versei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

LANDGRAF Ildikó

1998 Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban. In: KRÍZA Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulójára*. 115–129. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

LUKÁCS György

1947 A százéves Toldi. *Fórum*, 7, 489–503.

LUKÁCS József

1950 F. Matroszov: Hogyan használjuk fel a szépirodalmat a népnevelői munkában? *Művelt Nép*, 6, 18.

LUKÁCSI Sándor – PATAI Endre – SZABÓ Endre (szerk.)

1948 *Negyvennyolctól negyvennyolcig. A magyar ifjúság könyve*. Budapest, Magyar Ifjúság Népi Szövetsége.

MARGÓCSY István

2007 „...Ikerszülöttek, egymás kiegészítői...”. (Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja). In: Uő: *„Égi és földi virágzás tükrére...”*. *Tanulmányok a magyar irodalmi kultusról*. 125–164. Budapest, Holnap Kiadó.

2008 Kultikus ünnep és hatalom. *Jelenkor*, 51, 2, 173–178.

MARKÓ László főszerk.

2002 *Új magyar életrajzi lexikon* III–IV. Budapest, Magyar Könyvklub.

2004 *Új magyar életrajzi lexikon* V. Budapest, Magyar Könyvklub.

MARX, Karl – ENGELS, Friedrich

1983 *A Kommunista Párt kiáltványa*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

MATROSZOV, F.

1950 *Hogyan használjuk fel a szépirodalmat a népnevelői munkában*. Budapest, Szikra Könyvkiadó.

MILBACHER Róbert

2009 *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Budapest, Ráció Kiadó.

PÁNDI Pál

1952a „*Hazug álmok papjai szűnnek*”. *A magyar költészet antiklerikális hagyományai*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.

1952b „*Urak, papok dőlyfét, im eleget túrtük...*”. *Antológia a magyar irodalom antiklerikális hagyományaiából*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

PETŐFI Sándor

2008 *Összes költeményei 1847*. Sajtó alá rendezte KERÉNYI Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó.

RÉVAI József

1950a A Művelt Nép megjelenéséhez. *Művelt Nép*, 1, 1–2.

1950b *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Szikra Könyvkiadó.

1950c A forradalom költője. In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. 61–82. Budapest, Szikra Könyvkiadó.

1950d Petőfi Sándor. In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. 83–93. Budapest, Szikra Könyvkiadó.

1950e Emlékbeszéd Petőfi Sándorról. In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. 94–102. Budapest, Szikra Könyvkiadó.

[SOMLYÓ György]

1950 [Előszó.] In: *Arany János válogatott költeményei*. 1–4. Budapest, Franklin Könyvkiadó.

STRAUB F. Brúnó

1953 A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatról. *Művelt Nép*, 2, 5.

SZENDRŐ Ferenc (szerk.)

1948 *1848–1948. Száz év a szabadságért*. Budapest, Dolgozók Kultúrszövetsége.

SZILÁGYI Márton

2017 „*Mi vagyok én?*” *Arany János költészete*. Budapest, Kalligram Kiadó.

TAKÁCS Róbert

2003 Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. *Médiakutató*, 1, 45–60.

TANNER József

1949 Központi feladataink. *Népművelési Híradó*, 1, 2.

TOMPOS Krisztina

2018 A centenáriumi gyűjtés. A néprajztudomány kihívásai az 1848–49-es forradalom és szabadságharc századik évfordulóján. In: HAVAY Viktória – VERESS Dávid (szerk.): *Varietas delectat. Az ELTE BTK Magyar és Összehasonlító Folklorisztika és Európai Etnológia doktori programok hallgatóinak tanulmánykötete*. 25–44. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

TÓTH Judit

2016 Kulaks in Political Cartoons of the Rákosi-Era. In: RADU, Sorin – BUDEANCA, Cosmin (eds.): *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda*. 637–655. Berlin, LIT Verlag.

URBÁN Ernő

1950 Esőcsinálók. In: *Műsorfüzet a városi- és falusi kultúracsoporthoz részére* (szeptember). 81–84. Budapest, Népművelési Minisztérium.

VÁMOS Gabriella

2018 Egy lap a kulturális tömegmozgalom szolgálatában. A Művelt Nép (1950–1956) című folyóirat elemzése. In: HAVAY Viktória – VERESS Dávid (szerk.): *Varietas delectat. Az ELTE BTK Magyar és Összehasonlító Folklorisztika és Európai Etnológia doktori programok hallgatóinak tanulmánykötete*. 45–59. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

VIHAR Béla (összeáll.)

1951 *Toldi. Szemelvények Arany János költeményéből*. Budapest, Népművelési Minisztérium – Magyar Fotó Diaosztálya.

ZOLNAY Vilmos

1952 Pándi Pál: „Hazug álmok papjai szűnnek”. A magyar költészet anti-klerikális hagyományai. *Művelt Nép*, 1952, 7, 25.

ZSAROV, A. – TULIKOV, SZ. – FRANK László

1950 Békefront. In: *Műsorfüzet a városi- és falusi kultúracsoporthoz részére* (október). 101. Budapest, Népművelési Minisztérium.

Képek forrása

1. kép: BABONÁKRÓL, 1951, 13. Kép forrása: Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, 210.676
2. kép: Ne vess rajta, harcolj ellene! *Művelt Nép*, 1950, 10, 30. Kép forrása: Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár. Folyóiratok, P4r574.
3. kép: *Ádáz ellenségünk a kulák*, 1953, 3. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya – Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége. Kép forrása: <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=3020>. (Utolsó letöltés: 2018. október 11.)
4. kép: *Bajusz*, 1954. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya. <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=423> (Utolsó letöltés: 2018. október 11.)

ÁGNES EITLER

THE „RE-TUNING” OF JÁNOS ARANY’S LIFE AND WORK IN
POPULAR EDUCATION IN THE 1950S

In 1948, in the year it came to power, the Hungarian Communist Party started building its legitimacy – using the occasion of the centenary anniversary – by appropriating the legacy of the Revolution of 1848. The need for a revolutionary transformation of culture heralded the advent of the scientific materialistic worldview. The system of popular education, created as a channel of the cultural revolution, conveyed the results of the various branches of science and arts combined with the rhetoric of political propaganda to the „working people”. Revolutionism, which the Marxist view of history elevated to prominence, soon gained ground in the interpretation of Hungarian literary history as well through the compilation of „advanced literary traditions”. Public educators’ literary presentations in villages and cities, articles, and cheap publications published in large quantities all served to promote this central principle.

The presenter examines the representation and interpretation of János Arany’s life and work in the different textual and visual products of popular education. In the image of Arany mediated by slide films and newspaper articles, certain junctures and directions of the poet’s biography, used as guidelines of the presentations, were emphasized in order to fit Arany into the line of „poets of freedom”. Publications intended for the cultural and political education of the „working people” designated the mode of approach to the poet, the framework for the interpretation of his works. By way of the Arany poems used by popular educators for scientific education, the presenter draws attention to how text and visual representation became carriers of surplus content in a given context and a possible means of the „rural class struggle”.